छान्दोग्योपनिषदिः—

"अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तत् । तद् अरश्च ह वै एयश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि । तदैरं मदीयँ सरस्तदश्वत्थः सोमसवनः । तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः । प्रभुविमितँ हिरण्मयम् ॥ ३ ॥ तद् य एवैतावरश्च एयश्चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाँ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥४॥ (छा० अ० ८ खं ५)

अथेति ॥ (अथ) अथात्रानन्तर्य्ये विद्यते । अतो ब्रह्मचर्य्येणात्मलाभकथनादनन्तर परमकारणस्वरूपस्य परमात्मनस्तत्प्रापकाचार्य्यस्य च स्वरूपं निवासस्थानञ्च निदर्शयन्त वेदाः (यदरण्यायनमित्याचक्षते) अत्र अतिप्रसिद्धार्थकप्रकाशपदार्थऽत्रेति शब्दो विद्यते । "इति प्रकरणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकाशे स्यादनुकर्षे च सम्मतम्" "प्रकाशाऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे" । इति विश्वकोषवचनाभ्याम् । तथा च-ब्रह्मर्षिपरमभक्तेषु ब्रह्मर्षिपरमभक्तैर्वा "इति" नाम प्रकाशः = अतिप्रसिद्धम् (यत्-अरण्यायनम्) अश्च अश्च अश्वेत्याः तेषाम् आनाम् = व्यूहादित्रिवासुदेवानां कारणम् = अकारणम्, तच्चासौ रश्चेति अरः "शाकपार्थिवादीनां सिद्धये मध्यमपदलोपो वक्तव्यः ।" इति कारणपदस्य लोपो वेदितव्यः । अथवा-व्यूहादित्रिवासुदेवान् सृष्ट्यादौ रचयति प्रलयदशायाम् राति गृह्णातीति रः "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" (पा० ३।२।१०१) इत्यत्र अपि शब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः तेन धात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित्" इति नियमात् "रच प्रतियत्ने । रा दाने" इत्याभ्यां डे प्रत्यये कृते सिद्धेन र इति पदेन परात्परवासुदेवाख्यः श्रीराम उच्यते । तथात्र एषां र इति अरः । "वासुदेवादिमूर्त्तीनां चतुर्णां कारणम्परम्" इति २ पा. ७ अ. बृहद्ब्रह्मसंहितावचनात् । अरश्च एयश्चेत्यरण्यौ रामसीते तयोरयनं गेहं निवास-

स्थानम् (आचक्षते) वेदाः कथयन्ति, (ब्रह्मचर्य्यमेव तत्) "तत्" श्रुति-स्मृतिष्विति प्रसिद्धम्, रामसीतयोर्निवासस्थानम्, ब्रह्मचर्य्यमेव, श्रुति-स्मृतिषु प्रसिद्धेनाष्टविधब्रह्मचर्य्येणैव लब्धव्यमस्तीति वेदाः कथयन्ति। न तु तद्विरहितैस्तत् पदं लभ्यमस्तीत्येवकारेण ध्वनितम् श्रीमद्भिर्वेदै-रिति वेदितव्यम्। अर्थाद् ब्रह्मचर्य्यव्रतपालनपरायणानां मुख्यं कर्तव्यं वेदाध्ययनम्। ब्रह्मणा वेदेन (वेदज्ञानेन) तपसा वा चर्य्यम् = लभ्यम् तदरण्यायनम् "ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि ॥ ऋत्विग् योगभिदा विप्रे" इति मेदिनी। "वेदास्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजा-पतिः" इत्यमरः। "गद-मद-चर-यमश्चानुपसर्गे (३-१-१००) इति चर गतौ (भ्वा० प० से०) इत्यस्माद् यति कृते 'चर्य्यम्' सिद्धम्। मातापितृ-सहस्रेभ्योऽप्यधिकवत्सलतरा विधिपूर्वकमधीतास्ते वेदाः स्वाध्येतृन् अनाद्यविद्यया सञ्चितपुण्यपापरूपकर्मप्रवाहहेतुकब्रह्मादिसुरनरतिर्य्यक्-स्थावरात्मकचतुर्विधदेहप्रवेशकृततत्तदभिमानजनितवर्जनीयभवभय-विध्वंसनाय प्रथमं स्ववर्णाश्रमोचित-भगवदाराधनरूप-वेदविहित-धर्मानुष्ठानैः देहातिरिक्तात्मस्वरूप-तत्स्वभाव-तदन्तर्य्यामिपरमात्म-स्वरूप-तत्स्वभाव-तत्फलभूतात्मस्वरूपाविर्भावपूर्वकानवधिकातिशया-नन्दपरब्रह्मस्वरूपरूप-तद्गुणविभवस्थानादीन्यनुभावयितुं स्वार्थान् प्रदर्शयन्ति। ते च तथानुष्ठाय स्वस्वरूपज्ञानाविर्भावपूर्वकपरस्व-रूपरूपतद्गुणविभवस्थानादीनिहैवानुभूय, तद्गन्तुमाप्रयाणात् प्रय-तन्ते। प्रारब्धक्षयान्ते तत्पदं गच्छन्तीति ब्रह्मचर्य्यपदेन ध्वनितं वेदि-तव्यम्। "अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तत्" इमं मन्त्रभागं स्पष्टयितुं स्वयं भगवान् वेदोऽग्रिममन्त्रद्वयमारभते--(अरश्च ह वै रण्यश्चार्णवौ।) प्रतिसञ्चर अविद्यापादस्थाः सर्वे भूतवर्गाः अमन्ति यस्मिन्निति 'अः' नारायणाख्यो वासुदेवः। आनन्दपादस्थाः सर्वे पञ्चोपनिषद्वर्गाः अमन्ति यस्मिन्निति "अः" परवासुदेवः। अश्च अश्च अश्चेति 'आः' व्यूहवासुदेवनारायणाख्यवासुदेवपरवासुदेवास्तैरीयते गम्यते प्राप्यते न्युष्यते वेति "रः" अथवा व्यूहवासुदेवादीन् रचयति महाप्रलये राति गृह्णातीति 'रः' परात्परवासुदेवः श्रीरामः। अत्रार्थे "वासुदेवादिमूर्तीनां

चतुर्णां कारणम्परम् । चतुर्विंशतिमूर्त्तीनामाश्रयः शरणम्मम" बृहद्-ब्रह्म संहिताया: २ पा. ७ अध्यायस्थवचनम् । "दुःखमात्रोत्पादकं यत् सदसत्कर्म तद्रहितम् उच्चैः स्थितमेकं ज्योतिर्लोकान् सप्त निगीर्योद्गीर्णवन्तं मोहहेत्वाकर्षणकर्त्तृकयमभटानां क्रूरविषमच्युतं दशरथस्य सुतं तं विनान्यशरणवान्नास्मि" सहस्रगीतिकाचार्य्यवचनञ्च बीजं वेदितव्यम् । "क्षि निवासगत्योः" क्षयति निवसति अस्मिन्निति क्षयः' क्षीयते गम्यते प्राप्यते वा क्षयः तस्मिन् क्षयेऽर्थे विद्यमानात् 'रीङ्' धातो-रौणादिकेऽचि कृते अथवा "अन्येष्वपि दृश्यते" (पा० ३।२।१०१) इति ड प्रत्यये कृते 'रः' इति निष्पन्नं पदं । "रश्च रामेऽनिले वह्नौ भूमावपि धनेऽपि च। इन्द्रियेन्धनरोगे च भूते रश्च प्रकीर्तितः" "अकारो वासुदेवः स्यात्" इत्येकाक्षरीकोषौ उक्तार्थं पोषयतः । 'आनाम् अकारवाच्यानाम् व्यूहवासुदेव-नारायणाख्यवासुदेव-परवासुदेवानाम् 'रः' लयस्थानम् प्राप्यः स्वस्वरूपतो रचयिता उत्पादयिता वा 'अरः' परात्परवासुदेवः श्रीरामः । तं णयति=नयति प्रापयति यः सीतारूपाचार्य्यः स ण्यः । 'णीञ् प्रापणे" इत्यस्मात्कर्त्तरि क्विप् । नत्वाभावश्छान्दसः । क्विप् सर्वापहारे णीरिति सिद्धम् । ततश्च "चातुर्वर्ण्यादीनामुपसंख्यानम्" इति स्वार्थे ष्यञि "यस्येति च" इतीवर्णलोपे 'ण्य' इति सिद्धम् । पुंस्त्वन्तु छान्दसम् । ततः अरश्च ण्यश्चेत्यर्णवौ रामसीते । "पृषोदरादीनि यथोप-दिष्टम्" इत्यरस्य 'अर्' ण्यस्य णवादेशे "अर्णवौ" इति सिद्धम् । तद्वाच्ये रामसीते । तयोरयनम् "ह" "वै" इति निश्चयेन "ब्रह्मलोके" त्रिपाद् विभूतौ विद्यते । तच्च ब्रह्मलोके कुत्रास्तीत्याह स्वयं भगवान् वेदः (तृतीयस्यामितो दिवीति) इतो नाम त्रिपाद्विभूतिषु या प्रथमपाद्वि-भूतिस्तस्या अधोभागे विद्यमानः पद्मनाभाख्यो विष्णुर्ब्रह्माणं वेदान् पाठयन्नुवास "इतः" अस्मात्स्थानात् "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाँश्च प्रहिणोति तस्मै" इति श्रुतेः । अर्थात् समस्तवेदानामुपदेष्टा भगवान् पद्मनाभाख्यो विष्णुः श्रोता चतुर्मुखब्रह्मा । तथा यत्र स्थाने भगवान् पद्मनाभाख्यो विष्णुः स्थितः सन् सर्वान् वेदान् तस्मै ब्रह्मणे प्रहिणोति प्रापयति तस्मात्स्थानादुपरि या

तृतीया द्यौः तस्यां तृतीयस्यां दिवि रामसीतयोरयनं गेहम् "अयनं पथि गेहेऽर्कस्योदग्दक्षिणतो गतौ" (इति हैमात्) विद्यते। अर्थात् त्रिपाद्विभूतौ या प्रथमा द्यौर्द्योतनात्मको भागः स सुविद्यापादः, या द्वितीया द्यौर्द्योतनात्मको द्वितीयो भागः स आनन्दपादः, या तृतीया द्यौर्द्योतनात्मकस्तृतीयो भागः स तुरीयपादः, तत्र तृतीयस्यां दिवि परब्रह्मणः श्रीरामस्यायनं वर्त्तते। अयोध्याख्यो लोकः परब्रह्मणो लोकः ब्रह्मलोकः "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्यः" इति परपदस्य लोपे। भगवान् वेद इममेव परब्रह्मलोकं परिचायति-तदैरमित्यादिना। तन्नाम तत्र परब्रह्मलोके 'ऐरम्' नाम इरया उत्तमोत्तमसुवासिताद्भिर्युक्तम् 'सरः' प्रफुल्लितपद्मगन्धयुक्तस्तड़ाग इत्यर्थः। तत्कथम्भूतम् (मदीयम्) मदयतीति 'मदीयम्' स्नानपानाभ्यां हर्षवर्द्धकम् "मदि हर्षे" इति स्मरणात्। पुनस्तत्र ब्रह्मलोके (सोमसवनः अश्वत्थः) विद्यते। सोममृतं सुनोति स्रवति इति सोमसवनः अश्वत्थः। पार्श्वोर्धेसीमाशून्यायां तृतीयस्यान्दिवि विद्यमानायां पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टायां यस्यां पुर्य्यां सोऽयं परब्रह्म परात्परवासुदेवः श्रीरामो विराजते तां पुरीं परिचायति वेदः। (तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः) परब्रह्मणः श्रीरामस्य अपराजिता नाम्नी सा पूः। अर्थादपराजितापर्यायायोध्यानाम्नी पुरी परब्रह्मणः श्रीरामस्यास्ति। तथा चोक्तम-अथर्ववेदे १० म काण्डे १ प्रथमानुवाकेः—

"अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या।
तस्यां हिरण्मयः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः॥३१॥
तस्मिन् हिरण्मये कोशे त्र्यरे त्रिप्रतिष्ठिते।
तस्मिन् यत्पक्षमात्मन्वत्तदेव ब्रह्मविदो विदुः॥३२॥
प्रभ्राजमानां हरिणीं यशसा संपरिवृताम्।
पुरं हिरण्मयीं ब्रह्माऽऽविवेशाऽपराजिताम्॥३३॥इति"

"विवेशापराजिताम्" इत्यस्यैवोपबृंहणम् "विवेश वैष्णवं धाम सशरीरः सहानुजः" (वा० रा० उ० १२ श्लो०) इत्यादिरामायणीयचरितं च सम्प्रदायज्ञैरेव विद्वद्भिर्बोदितव्यम्। अत्रापराजितापदम् श्रीविष्णुसहस्रनामव्याख्यातृभिः श्रीपराशरभट्टस्वामिभिः—

आज्ञानुग्रहभीमकोमलपुरीपालाफलं भेजुषां
"याऽयोध्येत्यपराजितेति विदिता नाकं परेण स्थिता"
भावैरद्भुतभोगभूमगहनैः सान्द्रा, सुधास्यन्दिभिः
श्रीरङ्गेश्वरगेहलक्ष्मि ! युवयोस्तां राजधानीं विदुः ॥२३॥

इत्यादिभिः श्रीगुणरत्नकोशे निबद्धतया अपराजितापदार्थस्य अयोध्यापदार्थत्वेन वेदविदितत्वम् प्रस्फोटितम् त्रिपाद्विभूतेरुपरि भागे स्थितत्वंच निर्दिष्टं। यत्राऽयोध्यायाम् (प्रभुविमित ँहिरण्मयम्) प्रभुना श्रीरामेण विमितं विशेषेणाधिष्ठितं स्वर्णमयमण्डपं सिंहासनं वा विद्यते। अयमेव लोको ब्रह्मचर्य्यनिष्ठैर्विरक्तैः प्राप्यो भवति इति वेदितव्यम्। उक्तं चार्य्यैः—

"सत्सङ्गाद्भवनिष्पृहे गुरुमुखाच्छ्रीशं प्रपद्यात्मवान्
प्रारब्धं परिभुज्य कर्मसकलं प्रक्षीणकर्मान्तरः।
न्यासादेव निरङ्कुशेश्वरदया-निर्मूलमायान्वये
हार्दानुग्रहलब्धमध्यधमनीद्वाराद् बहिर्निर्गतः ॥ ६ ॥
मुक्तोऽर्चिर्दिनपूर्वपक्षषडुदङ्मासाब्दवातांशुमद्
ग्लौविद्युद्वरुणेन्द्रधातृमहितः सीमान्तसिन्ध्वाप्लुतः।
श्रीवैकुण्ठमुपेत्य नित्यमजड़ं तस्मिन् परब्रह्मणः
सायुज्यं समवाप्य नन्दति समं तेनैव धन्यः पुमान् ॥१०॥

इत्युक्तप्रकारेणानुसन्धेया, इत्यत आह-"तद्य" इति ये जना ब्रह्मचर्य्येण युक्ताः सन्तः परब्रह्मलोके पूर्वोक्तमन्त्रस्यार्थभूते अपराजिताख्ये अयोध्यानामके नगरे यत् हिरण्मयं मण्डपं सिंहासनं वा 'तत्' नाम तस्मिन् मण्डपे सिंहासने वाऽधिष्ठितौ एतौ 'अरञ्च' 'एयञ्च' सीतारूपाचार्य्यञ्च अर्णवौ रामसीते "अनुविन्दन्ति" गुरूपदिष्टमार्गेणानुध्यायन्तः सन्तः पश्चात् शरीरावसाने लभन्ते। (तेषामेवैष ब्रह्मलोकः) अपराजिताख्यः परब्रह्मलोकः अयोध्यानामलोकः प्राप्यो भवति नान्येषाम्। (तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति) नान्येषामिति भावार्थः।

"तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः" अत्र केनचित् ब्रह्मणः हिरण्यगर्भस्य पूरित्यर्थो वर्णितः, स न समीचीनः। अत्र श्रुतौ "तृतीयस्यामितो दिवि"

इत्युक्तत्वात्कथमपि हिरण्यगर्भस्य पुरः तृतीयत्वं साधयितुं न शक्यते ।

"पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।
त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहा भवत्पुनः ॥"

अस्याः श्रुतेर्भाष्ये सर्वैर्भाष्यकारैर्भगवतो लीलाविभूतिः त्रिपाद्विभूतिश्च वर्णिता, तस्यास्त्रिपाद्विभूतेः क्रमशः प्रथमत्वं द्वितीयत्वं तृतीयत्वञ्च न्यायतो वक्तुं शक्यते, अत एव भगवता वेदेन यस्य तृतीयत्वं भवितुमर्हति तस्यैव "तृतीयस्यामितो दिवि" इत्यनेन निदर्शनं कृतम् । तत्रैव अपराजिता नाम्नी पुरी निदर्शिता इति स्पष्टं विभावयन्तु सुधियः ।

केनचित्तु "अर्णवौ" नाम समुद्रद्वयं तत्र विद्यते इति निगदितम्, तदपि न समीचीनम् "अरश्च ह वै एयश्च" इति यथाश्रुति समासविग्रह-प्रदर्शनोत्तरश्रूयमाणेवपदं पूर्वप्रदर्शितविग्रहसिद्धं प्रतिभाति । यथा "धवश्च खदिरश्च धवखादिरौ" इत्यत्र समासवृत्त्या धवनामकं भिन्नं वस्तु खदिरनामकं च भिन्नं वस्तु प्रतीयते ।

'घटश्च घटश्चेति 'घटौ इत्यत्र सजातीयघटद्वयं प्रतीयते एवं कथमपि 'अरश्च एयश्च अर्णवौ' इत्यत्र समुद्रद्वयस्य प्रतीतिर्भवितुं नार्हतीति सहृदयै-र्विभाव्यम् । प्रयोगसाधनप्रक्रिया तु पूर्वं प्रदर्शिता । अतएव 'यदरण्यायन-मित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तत्' इत्यत्र अरश्च एयश्चेत्यर्णवौ सीतारामौ तयोरयनम् अपराजिता तद् ब्रह्मचर्य्यमेव श्रुतिस्मृतिषूक्ताष्टावधलक्षणेन ब्रह्मचर्येण प्राप्यमेव । अर्थादष्टाविधब्रह्मचर्य्यवता नैष्ठिकब्रह्मचारिपुरुषेण प्राप्यम् तत्स्थानं नत्वन्यैरित्येवकारेण प्रदर्शितम् । तत्र गतो मुक्तः सर्वत्र त्रिपाद्विभूतौ लीलाविभूतौ च यथेष्ट विहरति नत्वन्यत्र गतो मुक्तः तथाभिधानादिति स्वरसो वेदितव्यो वेदस्यति दिक् ।